

نقش فرزند در بهبود روابط اخلاقی همسران و استحکام خانواده با تاکید بر منابع اسلامی

محمدصادق شجاعی

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی نقش فرزند در بهبود روابط همسران و استحکام خانواده انجام شده است. روش به کار رفته در این پژوهش توصیفی-تحلیلی بود. بر اساس یافته های این پژوهش، در گذشته یکی از شاخصهای مهم خانواده گرایی به فرزندآوری محسوب می شده است. اهمیت فرزندآوری به اندازه ای بود که بسیاری افراد علت تشکیل خانواده را فرزندآوری می دانستند. در شرایط کنونی تغییر رویکرد از باروری طبیعی به باروری کنترل شده و حتی زندگی بدون فرزند به تدریج ساختار سنتی جمعیت را از وضعیت جوانی خارج نموده و به لحاظ روان شناختی آثار و پیامدهای منفی را برای خانواده ها رقم زده است. در منابع اسلامی ضمن توصیه به فرزندآوری به برخی کارکردهای مثبت آن از قبیل احساس مثمر ثمر بودن، احساس خودکارآمدی، امید به زندگی، برآورده شدن انتظارات والدین و تقویت عزت نفس آنها، توسعه اقتصادی و برکت در خانواده، دستگیری از والدین به هنگام پیری و دریافت حمایت معنوی پس از مرگ اشاره شده است که همه این ها در استحکام خانواده و بهبود روابط عاطفی همسران تاثیرگذار است.

کلیدواژه ها: خانواده، فرزندآوری، روابط همسران، استحکام خانواده

در فرهنگ اسلامی، خانواده مهمترین نهاد اجتماعی است که در آن ارزش های اخلاقی، باورهای دینی و هنجارهای اجتماعی از نسلی به نسل دیگر انتقال می یابد. از این رو، اسلام برای حفظ قداست و ارزشمندی خانواده برنامه ریزی های بسیار دارد و همه تلاش خود را به کار می گیرد تا خانواده از استحکام و پایداری لازم برخوردار بوده و روابط عاطفی بین همسران به صورت معقول و منطقی شکل بگیرد. از مهمترین برنامه هایی که اسلام برای استحکام خانواده و بهبود روابط عاطفی همسران در نظر گرفته می توان به پاکسازی محیط خانواده و جامعه از آلودگی ها، تشویق نسل جوان به ازدواج، حفظ و رعایت اخلاق، روابط سالم و سازنده بین همسران و تربیت نسل پاک و صالح اشاره کرد. در گذشته سطح پابندی خانواده ها به این موارد بیشتر بود. این در حالی است که خانواده ها در دهه های اخیر و عمدتاً تحت تاثیر فرهنگ غربی دچار تغییرات جدی شده است (آزاد ارمکی، ۱۳۸۹؛ زکی، ۱۳۹۰).

ریشه های اصلی این موضوع را باید در جامعه غرب جستجو کرد. به نظر می رسد از میان تغییرات فرهنگی صورت گرفته در جامعه غرب، تغییرات به عمل آمده در نهاد خانواده، یکی از مهمترین آنها بوده است (مکینزی^۱، ۲۰۲۰). شاید بتوان گفت امروزه خانواده به معنایی که ما از آن می فهمیم در غرب وجود ندارد. یکی از مهمترین نشانه های خانوادگی غربی گرایش به زندگی بدون فرزند است (برناردی^۲ و کیم، ۲۰۱۷؛ راساک^۳ و اولادیپو^۴، ۲۰۱۷). شواهد نشان می دهد که در کشورهای غربی از تعداد کودکان مدام کاسته می شود. برای مثال خانواده هایی که در گذشته به طور متوسط شش فرزند به دنیا می آوردند با تأثیر پذیری از انقلاب صنعتی در غرب و همراه با گسترش وسایل و فنون کنترل بارداری، این رقم به دو یا حتی یک فرزند کاهش یافته است (پیتسون^۵، ۲۰۱۵؛ شایت^۶، ۲۰۱۷). بسیاری افراد علاقمندند بدون فرزند زندگی کنند چون نمی خواهند به اجبار سبک زندگی شانرا تغییر دهند؛ زیرا بچه دار شدن باعث محدود شدن آزادی و تحرک آنان می گردد، محدودیت های مالی ایجاد می کند و مانع طرحها و برنامه های شغلی می

1. ^۱ - MacKenzie, N

2. ^۲ - Bernardi, L

۳. ^۳ - Rasak, B

۴. ^۴ - Oladipo, P

۵. ^۵ - Peterson, H

۶. ^۶ - Shavit, U

شود. بنابراین، کاهش نرخ باروری می تواند تا حدودی نشان دهنده سقوط ارزشهای مرتبط با فرزندآوری باشد (چیل، ۱۳۸۸، ص ۱۳۱).

یک بخشی دیگر از آن چه در جامعه اتفاق افتاده است، نتیجه مستقیم اندیشه های فمینیستی است. از دیدگاه فمینیسم، تصمیم برای بی فرزند ماندن نوعی زندگی انتخاب شده از سوی خود فرد محسوب می شود (کورل^۱، ۲۰۱۰). در نسل های گذشته زندگی یک زن همراه با نقش مادری تعریف می شد ولی در حال حاضر، این نقش به گونه دیگری رقم خورده است (گیلسپی^۲ ۲۰۰۳). هم چنین یک پدیده رایج در غرب مسأله ی سقط جنین است. طرف داران فمینیسم طی دهه های اخیر کوشش های جدی در جهت آزادی سقط جنین به عمل آورده اند. از نظر آنها بر خلاف این پندار که زنان می توانند با خودداری از رابطه ی جنسی از حاملگی ناخواسته اجتناب ورزند، واقعیت های موجود حاکی از آن است که احتمال تجاوز به زنان توسط ناآشنایان، دوستان، بستگان و حتی شوهران کنترل زنان بر حیات جنسی آنها را به پایین ترین حد رسانده است. بنابراین، دسترسی آزاد و آسان به امکانات سقط جنین می تواند ستم جنسی علیه زنان را تا حدودی کاهش دهد (شروین^۳، ۱۹۹۸، ص ۲۶۴). تحت تاثیر تفکرات فمینیستی زنان حاضر نیستند بچه دار شوند، زیرا آن را عمل غیر مسئولانه می دانند. امروزه در غرب، فرزند پدیده منفی و مزاحم به حساب می آید (کانکیان و رید، ۲۰۲۱) و شگفت این که مردم به حیوانات بیشتر از فرزند دل خوش کرده اند.

سازمان های بین المللی سیاست های مورد نظر خود در زمینه کنترل بارداری را با استفاده از فضای مجازی و رسانه ها (مطبوعات، رادیو، تلویزیون) تبلیغ و ترویج می کنند و ارزش های اعتقادی مردم را مورد تهاجم قرار می دهند. گاهی برای توجیه دینی این سیاست ها و برنامه ها از عالمان دینی در کشورهای اسلامی بهره می جویند و تلاش می کنند به کمک آنها وانمود کنند که جلوگیری از بارداری با آموزه های اسلامی منافات ندارد! یکسری سیاست های مغرضانه نیز از سوی کشورهای استکباری جهت وارد شدن فشار اقتصادی بر خانواده ها در نظر گرفته شده است (علیی، ۱۳۹۴) که از طریق آن القا می شود همه این مشکلات ناشی از فرزندآوری است.

در سالهای اخیر، در ایران نیز با توجه به وضعیت اقتصادی و اجتماعی از یک سو و تبلیغاتی که در زمینه کاهش فرزند صورت گرفته از سوی دیگر، برخی خانواده ها تمایل پیدا کرده اند فرزند کمتری داشته باشند. این روند با برند شدن شعار "فرزند کمتر، زندگی بهتر" از سوی دولتمردان در یک دوره تاریخی، به اوج

۷. ۱ – Correll, L

۸. ۲ – Gillespie, R

9. ۳ – Sherwin

خود رسید. بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، میزان باروری کل در کشور به کمتر از ۲/۱ فرزند به ازای هر زن کاهش یافته و این روند کاهشی تا سال ۱۳۹۵ ادامه داشته است (فتحی و همکاران، ۱۳۹۸). علاوه بر این، نتایج مربوط به سه سرشماری سالهای ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ حاکی از گرایش به تک فرزندی است. جالب توجه اینکه مردان بیشتر از زنان به تک فرزندی علاقه نشان داده اند (خلج آبادی و سرایی، ۱۳۹۵). در سالهای اخیر، گرایش به تنها زیستی (زندگی بدون فرزند) نیز در خانواده ها رواج یافته است. پژوهش ها نشان می دهد تعداد زوج هایی که بدون فرزند در کنار یکدیگر زندگی می کنند، رو به افزایش است (قهفرخی، ۱۳۹۸).

علاوه بر فشارهای بیرونی و بین المللی خود افراد نیز به دلایل مختلف از داشتن فرزند اجتناب می کنند. پژوهش ها نشان می دهد یکی از دلایل اصلی گرایش به اجتناب از داشتن فرزند، رفاه زدگی و خوشگذرانی است (پروینیان و همکاران، ۱۳۹۷). در واقع، سبک زندگی غربی، همگام با پیشرفت تمدن مادی مدرن، گسترش عالمگیر یافته و غرب گرایی موجب شده است که از نقش مثبت فرزندان در فرهنگ های دیگر نیز کاسته شود. به عنوان مثال، علاقه به داشتن فرزند که در فرهنگ سنتی و دینی موجب افزایش همبستگی بود، تا حدود زیادی امروزه از بین رفته است. تأثیر پذیری از فرهنگ غربی در ایران باعث شده که میانگین فرزندان هر خانوار از ۶ نفر در سالهای دهه ۱۹۴۰ به سه نفر در سال ۱۳۷۵ و یک فرزند در سال ۱۳۹۱ کاهش یابد. برخی نظرسنجی ها در سالهای اخیر نشان داده اند که ۱/۳ درصد از خانواده های بررسی شده گرایش به بی فرزندی دارند (مشفق و غریب عشقی، ۱۳۹۱). منتظری (۱۳۹۵) در پژوهشی روی ۲۰۹۳۵ نفر از شهروندان متاهل از سراسر ایران به این نتیجه دست یافت که فقط ۳۱/۸ درصد از پاسخگویان به فرزند آوری تمایل داشته و مابقی آن ها به فرزندآوری تمایل ندارند. تغییری که در نگرش به فرزند ایجاد شده، در واقع ناشی از این بینش خاص غربی است که اقتصاد و خوش گذرانی و زندگی مرفه را هدف نهایی می دانند و هر چه را که مانعی در راه آن محسوب شود از میان برمی دارند. شاید انگیزه اکثر افراد غرب زده در این مسئله با انگیزه اعراب جاهلی که از ترس مسائل مالی به عنوان یکی از دلایل، دختران و فرزندان خود را زنده به گور می کردند (اسراء، ۳۱) فرقی نداشته باشد.

عوامل بازدارنده فرزندآوری در پژوهشهای مختلف مورد بررسی قرار گرفته و مواردی هم چون ارزش شدن کم فرزندی (رضوی زاده و همکاران، ۱۳۹۴)، ترس از مسئولیت والدگری، محدودیت های اجتماعی فرزندان برای والدین، هزینه های زیاد فرزند دار شدن (حمیدفر و همکاران، ۱۳۹۶)، مشکلات اقتصادی (حایری مهریزی و همکاران، ۱۳۹۶)، به خطر افتادن زیبایی و تناسب اندام، پذیرش اجتماعی و نهادینه شدن کم فرزندی در جامعه (آقایاری و همکاران، ۱۳۹۵)، روحیه فردگرایی (رستگار خالد و همکاران، ۱۳۹۶)، ادامه تحصیل، اشتغال زنان، شهرنشینی (شجاعی و یزدخواستی، ۱۳۹۶)، تفکر سکولار، نگرش جنسیتی برابرگرا و فمینیستی (صادقی و طریقتی، ۱۳۹۶)، نگرانی از عدم تامین آینده تحصیلی و شغلی فرزندان، افزایش مشکلات اقتصادی (ترکیان و همکاران، ۱۳۹۸) در این زمینه به دست آمده است.

برخی دیگر از خانواده ها به خاطر مشکلات تربیتی از داشتن فرزند امتناع می ورزند (عبداللهی و رحیمی، ۱۳۹۶). بیماری ها، اختلالات روانی و بزهکاری های اجتماعی از دیگر عوامل رویگردانی والدین از داشتن فرزند است (شاکری نژاد و ساکی، ۱۳۹۵). وقتی دست اندرکاران بهداشت روانی آمار های وحشتناک و روز افزون کودکان و نوجوانانی را که دارای مشکلات عجزآور روحی و روانی هستند، ارائه می دهند، یا آنهایی را که قربانی اعتیاد می شوند یا دست به خودکشی می زنند، اظهار می کنند که همه این ها تقصیر پدر و مادرهاست. رهبران سیاسی و مأموران قانون نیز پدر و مادرها را برای پرورش نسلی ناسپاس، عصیان گر، معترض، هیبی و خرابکار سرزنش می کنند. بنابراین، داشتن فرزند و به عهده گرفتن مسئولیت کامل جسمی و روانی او و بزرگ کردن وی به عنوان فرد سالم و کارآمد، هماهنگ با اجتماع و مسئولیت پذیر باری بسیار بزرگ را به دوش والدین می گذارد؛ چیزی که اکثر والدین آمادگی آن را ندارند و در نتیجه از اصل داشتن فرزند صرف نظر می کنند.

هم چنین، در پژوهشی که از سوی مرکز پژوهش های مجلس به منظور بررسی عوامل بازدارنده فرزندآوری در سال ۱۳۹۶ انجام شد به ترتیب نگرانی از آینده شغلی فرزند (۷۶٪)، مشکلات اقتصادی (۷۱٪)، درآمد ناکافی (۶۷/۶۸)، کفایت تعداد فرزندان فعلی (۷/۶)، مشکل مسکن (۵۹/۶)، عدم آمادگی برای تولد فرزند جدید (۵۳/۵)، ترس از زیاد شدن فرزند (۲۵/۳)، نگرانی سلامتی مادر با افزایش فرزندان (۲۷/۴)، اشتغال و مسئولیت های اجتماعی (۲۱/۳) به عنوان مهمترین عوامل بازدارنده فرزندآوری در ایران شناخته شده است (تسنیم، ۲۷ آبان ۱۳۹۹). به گفته ی کارشناسان، اگر اوضاع به همین صورت ادامه پیدا کند ایران تا ۳۰ سال آینده پیرترین کشور جهان خواهد بود.

با وجود این که گرایش به فرزندآوری در بسیاری خانواده ها کاهش یافته و افراد علاقه ای از خود نشان نمی دهند، در آیات و روایات به آن توصیه و سفارش شده است. محتوای برخی روایات ناظر به تکثیر کمی اولاد است. به عنوان مثال، از رسول خدا (ص) نقل شده که فرمود: با دختر باکره ای که فرزند زیاد می آورد، ازدواج کنید و با زن زیبای نازا ازدواج نکنید؛ زیرا من به فزونی تعداد شما در قیامت مباحثات می کنم (کلینی، ۱۴۰۵، ج ۵، ص ۲۲۲). در حال حاضر، تصمیم به فرزندآوری بر مبنای رفع و کاهش یکسری نیازهای درک شده بوده و معمولاً زیانهای فرزندآوری ناتوان کننده به نظر می رسد. این در حالی است که طبق روایات ارزش فرزندآوری برای خانواده بیشتر از هزینه های آن است. بنابراین، هر اندازه ارزشهای مثبت وجود فرزند و نگرش مثبت نسبت به فرزند در خانواده بیشتر باشد، تمایل به فرزندآوری نیز بیشتر خواهد شد. مساله اصلی پژوهش حاضر این است که فرزند چه کارکردهای مثبت می تواند برای خانواده داشته باشد و نقش آن در بهبود روابط همسران و استحکام خانواده چیست؟

پیشینه پژوهش

در باره آثار و فوائد فرزندآوری در خانواده تحقیقات مختلفی انجام شده است. ماکسول^۲ و مونت گومری^۳ (۱۹۶۹) در بررسی های خود نشان دادند که فرزندآوری تا چه اندازه در بهبود روابط عاطفی همسران و تحکیم خانواده نقش دارد. فروبل^۴، شورتس^۵، الیزابت پی بادی^۶ و مونته سوری^۷ از جمله اولین افرادی بودند که بر نقش فرزند در پایداری و استحکام خانواده تاکید کرده اند (شجاعی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۵). روان شناسان در خانواده درمانی ساخت نگر^۸ و سیستمی^۹ به روابط خانوادگی و الگوهای تعاملی بین اعضای خانواده پرداخته و روی این نکته تاکید کرده اند که فرزند باعث کارآمدی خانواده می شود (گلدنبرگ و گلدنبرگ، ۱۳۸۸،

۱۰. ۱ - تزوجوا بکراً ولوداً و لاتزوجوا حسناء جميله عاقراً فانی اباهی بکم الامم يوم القيامة

۱۱. ۲ - Maxwell, J

۱۲. ۳ - Montgomery, J

۱۳. ۴ - Froeble,

۱۴. ۵ - Schurts

۱۵. ۶ - Peabady, E

۱۶. ۷ - Montessori

۱۷. ۸ - structural family therapy

۱۸. ۹ - systematic family therapy

۱۹.

ص ۲۵۰). سیرز^۱ (۱۹۹۱) در پژوهشهای نظام مندی که در باره تأثیرات مثبت فرزند در خانواده انجام داد به این نتیجه دست یافت که نگرش مثبت به فرزند در بهداشت روانی خانواده و غنی سازی روابط عاطفی همسران تأثیرگذار است.

تحقیقات نشان داده است که وجود فرزند در خانواده منجر به تحکیم روابط عاطفی بین همسران می شود (کاونوف^۲ و همکاران، ۲۰۱۷). پرسیان و اسماعیلی (۱۳۹۴)، علوی نژاد (۱۳۸۶) در پژوهشهای خود به نقش فرزند در تحکیم خانواده اشاره کرده اند. از سوی دیگر، کوچکتر شدن خانواده و عدم تمایل به فرزندآوری آسیب پذیری خانواده در برابر بحرانهای اجتناب ناپذیر زندگی مشترک را افزایش می دهد (طاهری، ۱۳۹۳). برخی پژوهشها نشان داده است که ناباروری و اجتناب از فرزندآوری زمینه بروز طلاق عاطفی را فراهم می کند(همان). در برخی پژوهشها ارتباط تعداد فرزندان با استحکام خانواده مورد بررسی قرار گرفته و نتایج نشان داده است که هر چه تعداد فرزندان بیشتر باشد، خانواده از ثبات و پایداری بیشتری برخوردار است. نتایج پژوهش ... نشان داد طلاق در خانواده های بدون فرزند ۶۷ درصد، یک فرزند ۲۰ درصد، دو فرزند ۱۰ درصد و سه فرزند فقط حدود یک درصد بوده است (قاسمی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۶). طبق این تحقیقات کاهش فرزندآوری پیامدهای گسترده ای داشته است که یکی از آن پیامدها بی ثباتی و آسیب پذیری روابط عاطفی در خانواده بوده است.

نگرش والدین در فرزندآوری یکی از متغیرهای اصلی و تأثیرگذار است. برخی تحقیقات نشان داده است فرزندآوری در صورتی آثار مثبت می تواند داشته باشد که از روی آگاهی و علاقه ی همسران باشد. در غیر این صورت فرزندآوری می تواند اثر منفی روی سلامت روانی، کیفیت ارتباط و نگرش همسران نسبت به یکدیگر داشته باشد (لوگان و همکاران، ۲۰۰۷، ص ۸). در بیشتر پژوهش ها با رویکرد تجربی به نقش فرزند و فرزندآوری در خانواده پرداخته شده است. هدف اصلی این پژوهش توصیف و تبیین فرزندآوری بر اساس آموزه های دینی است. امتیاز اصلی پژوهش حاضر این است که نقش فرزند در غنی سازی روابط عاطفی همسران و استحکام خانواده با استنباط از آیات و روایات انجام می شود.

روش پژوهش

روش مورد استفاده در این پژوهش، توصیفی- تحلیلی است. این روش معمولاً در جایی کاربرد دارد که پژوهشگر علاوه بر تصویرسازی وضعیت موجود به تشریح و تبیین وضعیت مطلوب و دلایل چگونگی و

۲۰. ^۱ -Sears, W

21. ^۲ - Kavanaugh, M

چرایی آن می پردازد (حافظ نیا، ۱۳۸۹، ص ۷۱). باید توجه داشت که برای تشریح و تبیین وضعیت مطلوب نیاز به تکیه گاه استدلالی محکمی وجود دارد. در این پژوهش، این تکیه گاه از طریق جستجو در ادبیات و مباحث نظری تحقیق و گزاره های متون دینی در ارتباط با فرزند و فرزندآوری فراهم می شود. بنابراین، فرایند کار به این صورت خواهد بود که ابتدا اطلاعات با مراجعه به منابع اسلامی و روان شناختی گردآوری و سپس با به کارگیری شیوه های مختلف استدلال در راستای هدف تحقیق مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد. یافته های پژوهش

از نظر اسلام، فرزندان از ارکان مهم خانواده محسوب می شوند. در کلمات و سیره ائمه (ع) نگرش مثبت نسبت به فرزند وجود دارد. در روایات از فرزند با تعبیری چون میوه دل و نوره دیده (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۱۱۳) مایه خوشبختی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۳۵۷)، کسی که انسان را یاری می کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۵۸)، مایه پاداش و ثواب اخروی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۸۳) و رحمت و غفران الهی (همان، ص ۳۵۷) یاد شده است.

پدر و مادر شدن یک نیاز طبیعی است. از این رو، اندیشه فرزندآوری در منابع اسلامی ستوده شده است. خداوند در وصف مومنان می فرماید: آنها کسانی هستند که در مناجات خویش با پروردگارشان می گویند از همسران ما مایه های نور و روشنایی چشم [کنایه از فرزند] قرار بده (فرقان، ۲۴). در دعای زفاف نیز آمده است: خداوندا! از این وصلت و پیوند، فرزندی عطا فرما که سالم و پاک و باهوش باشد (بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۵، ص ۴۲۰). گرایش به فرزندآوری در همسران نشانه بلوغ فکری و سلامت روانی آنها محسوب می شود. کسانی که علاقه ای به فرزند ندارند از نظر شخصیتی رشد نیافته هستند (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۴۴۰).

از نظر اسلام تعداد فرزندان هر چه بیشتر باشد، بهتر است. از این رو، در روایات به فرزندآوری زیاد، سفارش شده (قمی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۵۰۹) و در کتاب وسائل الشیعه بابی با عنوان: /استحباب الاولاد و تکثیر الاولاد اختصاص یافته است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۳۵۵). هم چنین، هر کاری که مانع فرزندآوری زیاد می شود، مورد نکوهش قرار گرفته است. یکی از دلایل اصلی توصیه به ازدواج به هنگام و پرهیز از تاخیر آن تا سنین بالاتر (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۲۲۳) می تواند این باشد که فرصت کافی برای

فرزندآوری فراهم شود. نکوهش عزل (بیرون ریختن منی از رحم) و جلوگیری از بارداری (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲، ص ۱۵۲) نیز بخاطر امکان فرزندآوری بیشتر است.

بر خلاف آن چه در باره اثرات منفی فرزندآوری گفته می شود، در منابع اسلامی برای فرزندآوری یکسری کارکردهای مثبت در نظر گرفته شده است که از آن جمله می توان به غنی سازی روابط همسران اشاره کرد. تولد فرزند احساس ثمر داشتن را برای همسران به همراه دارد. در روایات از فرزند به ثمره وجود والدین تعبیر شده است. امام سجاد (ع) می فرماید: باید بدانی که او از تو و ثمره وجود تو است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۶۳). هم چنین، در روایات خانواده به گلستان و فرزندان به گلهای زیبای آن تشبیه شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰، ص ۳۶۸). بدیهی است که داشتن ثمرات نیکو، عامل دلگرمی همسران و تداوم حیات مشترک آنها بوده و احساس مثمر بودن را در آنها به وجود می آورد. از سوی دیگر، در برخی روایات همسران بدون فرزند به درخت بی ثمر تشبیه شده است (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۳۳۳). طبق تحقیقات انجام شده یکی از علل عمده جدایی و طلاق در خانواده ها نداشتن فرزند است (شهوولی و رضایی فر، ۱۳۹۰).

نظام عاطفی خانواده هسته ای پر تنش، بی ثبات است. ورود فرزند تا حدود زیادی می تواند تنش را کم کرده و ثبات ایجاد کند. در این وضعیت، همسران روی یک هدف و فعالیت مشترک سرمایه گذاری می کنند. از سوی دیگر، عوامل بی ثباتی با ایجاد تعهدات عاطفی در مورد فرزند کاهش می یابد. وجود فرزند از طریق ایجاد صحنه های شاد و لذت بخش، موجب افزایش خلق مثبت می گردد. نگاه به فرزند می تواند موجب نشاط والدین و احساس مفید بودن و خودکارآمدی آنها شود. هم زمان با تولد فرزند، به زن و شوهری که صاحب فرزند شده اند، مادر و پدر گفته می شود. در نتیجه آنها زندگی خود را معنادار از گذشته می یابند و احساس خودکارآمدی می کنند. بعد ها نیز شنیدن الفاظ مامان و بابا از کودک برای آنها لذتبخش است. تولد فرزندان هم فی نفسه موجب نشاط والدین می شود و هم زوجین از دیدن فعالیت های شیرین و دل انگیز آنها و نگاه کردن به چهره های بشاش و تبسم آفرین فرزندان احساس شادمانی می کنند. در روایتی از امام صادق (ع) نگاه کردن به فرزند یکی از مهمترین عوامل شادی آفرین معرفی شده است (صدوق، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۸۸).

یکی دیگر از کارکردهای فرزند، توسعه ی اقتصادی و برکت در خانواده است. طبق آیات و روایات ازدواج و فرزندآوری نه تنها عامل مشکلات معیشتی نبوده بلکه عامل زمینه سازی برای برکت در خانواده است (نور، ۳۲). امام صادق (ع) می فرماید: الرزق مع النساء و العیال (حرعاملی، ج ۲۰، ص ۴۳)؛ روزی با زن و عیال است. کلمه "عیال" در این روایت، شامل فرزندان هم می شود. هم چنین، رسول خدا (ص) می فرماید: بیت لاصبیان فیه لابرکه فیه (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۳۷۴)؛ خانه ای که کودک در آن نیست، برکت در آن نیست. در جایی دیگر، رسول خدا (ص) می فرماید: **هر اندازه افراد خانواده بیشتر شوند، روزی نیز فزون تر خواهد شد (همان^۱)**. در روایات، خودداری از بچه دار شدن به خاطر مشکلات اقتصادی، نشانه بی اعتمادی و بدبینی به خدا معرفی شده است (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۵۹۵). یکی از اصحاب امام کاظم (ع) می گوید: به آن حضرت نامه نوشتم که حدود پنج سال است از طلب بچه خودداری کرده ام و این بدان سبب است که همسرم از این کار ناراضی است و می گوید تربیت و نگهداری فرزندان به علت کمبود مالی مشکل است. نظر شما چیست؟ امام در پاسخ به من نوشت: در پی فرزند باش؛ زیرا روزی آنها را خدا می دهد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۳۳). طبق منطق اهل بیت (ع) باید با توکل بر خدا و عزم بر تلاش و کوشش برای تأمین رزق حلال، از این دغدغه ها گذر کرد.

برای آنکه زوجین انتظارات خود و دیگران را برآورده کنند و به ارزش ها و هدف هایی که لازمه زندگی سعادتمند است نایل آیند، نیاز به تلاش برای داشتن فرزند دارند، و این به نوبه خود باعث تقویت عزت نفس در زوجین می شود. بر اساس آموزه های دینی، احساس عزت نفس در خانواده های دارای فرزند بیش از خانواده های بدون فرزند است. رسول خدا (ص) می فرماید: ما ولد فی اهل بیت غلام الا اصبح فیه عزلم یکن (حنفی، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۲۰۴)؛ در هیچ خانواده ای پسری [فرزندی] زاده نشده، مگر آن که عزتی یافتند که پیش از آن نداشتند. این تعبیر، به صراحت، نقش فرزند در ایجاد و تقویت عزت نفس والدین را

۲۲. ۱ - مَنْ وَسَّعَ وَسَّعَ عَلَيْهِ وَ كَلَّمَا كَثَرَ الْعِيَالُ كَثُرَ الرِّزْقُ

۲۳. ۲ - حویزی، عبد علی (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان

۲۴. ۳ - كَتَبْتُ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ (ع) أَنِّي اجْتَنَبْتُ طَلَبَ الْوَلَدِ مُنْذُ خَمْسِ سِنِينَ وَ ذَلِكَ أَنَّ أَهْلِي كَرِهَتْ ذَلِكَ وَ قَالَتْ إِنَّهُ يَسْتَدُّ عَلَى تَرْبِيَتِهِمْ لِقَلَّةِ الشَّيْءِ فَمَا تَرَى فَكَتَبَ (ع) إِلَيَّ اطْلُبِ الْوَلَدَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَرْزُقُهُمْ

نشان می‌دهد. تحقیقات تجربی نیز حاکی از آن است که کودکان به میزان قابل توجهی عزت نفس والدین‌شان را تحت تأثیر قرار می‌دهند (فورنهام و چینگ^۱، ۲۰۰۰).

هم چنین، هر خانواده‌ای برای آنکه بتواند وظایف خود را به درستی انجام دهد، ساختی را بوجود می‌آورد. این ساخت ممکن است خانواده را به واحدی کارآمد یا ناکارآمد تبدیل کند. کارآمدی در خانواده برحسب اینکه تا چه اندازه الگوهای خانواده در کسب هدف‌های آن مؤثر و سودمند واقع شده‌اند، سنجیده می‌شود (پیزین^۲ و همکاران، ۲۰۰۷). در فرهنگ اسلامی هسته اول خانواده را مرد و زن تشکیل می‌دهند و وجود فرزند آن را کارآمد می‌سازد. نقش فرزند در کارآمدی خانواده به حدی است که عدم وجود فرزند در خانواده با واژه هلاک تعبیر شده است.

از دیگر مزایای فرزندآوری، تحقق بخشیدن به امیدهای والدین در دوران پیری و کهنسالی است. خانواده‌هایی که بدون فرزند هستند دوران پیری را با حمایت کمتری پشت سر می‌گذارند و بیشتر از احساس تنهایی رنج می‌برند. زکریا (ع) در هنگام پیری از خداوند درخواست فرزند کرد (مریم، ۵ و ۶). حضرت ابراهیم (ع) نیز از نداشتن فرزند در دوران پیری اندوهگین بود که خداوند اسماعیل و اسحاق را به او عطا کرد. بعد از آن ابراهیم (ع) به خاطر فرزند دار شدن به حمد و ستایش خداوند پرداخت (ابراهیم، ۳۹). امام حسن عسکری (ع) فرزند را بهترین یار و مددکار انسان معرفی کرده و خوار و نگون بخت از نظر او کسی است که فرزندی نداشته باشد (حر عاملی، ۱۴۰۶، ج ۲۱، ص ۳۶۰). داشتن فرزند می‌تواند امید به زندگی را در والدین افزایش دهد. تحقیقات نشان داده است خانواده‌های دارای فرزند نسبت به خانواده‌های بدون فرزند از سطح امید به زندگی بالاتری برخوردارند. مک آردل و همکاران (۲۰۰۶) در پژوهشی دریافتند طول عمر پدران با افزایش تعداد فرزندان ۰/۲۳ و طول عمر مادران با افزایش تعداد فرزندان ۰/۳۲ به ازای هر فرزند افزایش می‌یابد. طبق یافته‌های این پژوهش، وجود فرزند در خانواده قوی‌ترین اثر را بر بهبود روابط عاطفی همسران و استحکام خانواده دارد و محرومیت از آن بسیار آشفته‌ساز است. فرزندان موجب شادمانی، خلق‌های مثبت قوی، دریافت حمایت‌های مادی و معنوی، خودکارآمدی و پیشگیری از تنهایی می‌شود.

25. ^۱ - Furnham, A., & Cheng, H

26. ^۲ - Pezzin, L

وجود فرزندان نه تنها شالوده زندگی دنیا را بهبود می بخشد، بلکه عامل موثری در رشد و تعالی معنوی والدین بعد از مرگ نیز خواهند بود. اسحاق ابن عمار از امام صادق (ع) نقل می کند که شخصی می گفت: در داشتن فرزند بی علاقه بودم، هنگامی که توفیق وقوف در عرفات را پیدا کردم در کنارم جوانی را دیدم که دعا می کرد و اشک می ریخت و می گفت: والدی والدی فرغبنی فی الولد حین سمعت ذلک (حر عاملی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۱، ص ۳۵۵)؛ پدر و مادرم!، پدر و مادرم! وقتی این را شنیدم علاقمند به داشتن فرزند شدم. پدران و مادرانی که از دنیا رفته اند از عبادت، مناجات و کارهای خوب فرزندان خود در دنیا بهره مند می شوند. از نظر رسول خدا (ص) پنج نفر هستند که از دنیا رفته اند ولی پرونده عمل آنها بسته نشده است و همیشه به آنها ثواب می رسد: ۱- کسی که درختی کاشته باشد، ۲- کسی که چاه آبی برای مردم حفر کرده باشد، ۳- کسی که مسجدی ساخته باشد، ۴- کسی که قرآنی نوشته باشد و ۵- کسی که فرزند یا فرزندان شایسته ای از او به جای مانده باشد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۴، ص ۹۷). فردی را تصور کنید که با کوله باری از گناه و معصیت از دنیا رفته باشد. در چنین وضعیتی احساس یک بیگانه متافیزیکی را خواهد داشت. حال اگر این شخص فرزند یا فرزندانی داشته باشد که مدام در حق او دعا کنند و خیر و نیکی به او برسانند، بدون شک برای او اتفاق لذتبخش و خوشایند خواهد بود (حر عاملی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۱، ص ۳۵۶). بنابراین، اثرات مثبت فرزندآوری به زندگی دنیا محدود نمی شود بلکه به زندگی پس از مرگ نیز گسترش می یابد.

بحث و نتیجه گیری

بر اساس یافته‌های بدست آمده از پژوهش حاضر و ارتباط آن با نتایج مطالعات و تحقیقات انجام شده در روانشناسی، حضور کودکان در خانواده بر حالات روانی والدین، جامعه پذیری، اعتماد به نفس، تقویت عزت نفس، احساس مثر بودن و کارآمدی و تداوم حیات خانواده تأثیر مثبت دارد. فرزند به خانواده صفا و صمیمیت خاصی می بخشد و پیوند زناشویی را مستحکم می کند. در مقابل، تنها زیستی و خودداری از داشتن فرزند باعث اختلال در کارکرد خانواده شده و آثار منفی بسیاری بر حالات روانی والدین به همراه دارد. خود داری از داشتن فرزند گرایشی است که با تاثیرپذیری از فرهنگ غرب به وجود آمده و در حال تبدیل شدن به یک نوع سبک زندگی است (کرین فیلد^۱ و کونیترکا^۲، ۲۰۱۷). برخی تحقیقات آثار منفی و زیانبار کنترل بارداری را مورد توجه قرار داده و افزایش بی فرزندی را به منزله رشد جامعه فردی و نوعی خودمحوری توصیف کرده اند (سیگیل، ۲۰۱۳). در سطح اجتماعی زنان بی فرزند مسئول پیری سریع جمعیت

27. ^۱ - Kreyenfeld, M

28. ^۲ - Konietzka, D

و پدید آمدن پوسیدگی سیستم های تأمین اجتماعی شناخته می شوند (فوکوس^۱، ۲۰۱۳؛ لاست^۲، ۲۰۱۳). تحقیقاتی که با رویکرد روان شناختی و با هدف بررسی آثار فرزندآوری در خانواده انجام شده است، اثرات منفی بی فرزندی و تک فرزندی را بر کاهش انسجام خانواده، عدم سرزندگی و نشاط، احساس ناامیدی در زندگی و حرمت خود پایین والدین نشان داده اند (لیسن^۳ و بلانتون^۴، ۲۰۰۱).

از نظر اسلام پدر و مادر شدن یک نوع نیاز است. این یافته با برخی تحقیقات در روان شناسی هم سویی دارد. از نظر هرن^۵ پدر یا مادر بودن با احساس ترین تجربه انسان است. هیچ کس تا وقتی بچه دار نشود و او را عاشقانه دوست نداشته باشد، نمی تواند معنای واقعی زندگی را درک کند (کانفیلد، ۱۳۸۲، ص ۱۱). از سوی دیگر، بی فرزندی در خانواده ها یک فضای خالی را به وجود می آورد و باعث تضاد می شود. پژوهش ها نشان داده است که فرزندان با تولد خود افق تازه ای را در پیش روی والدین قرار می دهند و موجبات رشد و تعالی در خانواده را فراهم می کنند (میلکی و همکاران، ۲۰۰۸). از این رو، روان شناسان خانواده ها را به فرزندآوری تشویق و ترغیب کرده اند.

برآورده شدن انتظارات والدین و تقویت عزت نفس آنان یکی دیگر از کارکردهای مثبت فرزند در خانواده محسوب می شود. زن و مرد انتظار دارند که پس از ازدواج صاحب فرزند شوند و در موارد بسیاری این امر خود انگیزه ازدواج است. پدر و مادر عروس و داماد و خویشان و آشنایان نیز به گونه ای عمل می کنند که بیانگر چنین انتظاری است و انتظاراتی از این دست، در صورتی که به موقع رفع نشود موجب ارزشیابی منفی دیگران و در نتیجه خود پنداره منفی و عزت نفس پایین در زوجین می شود. در این صورت تصویری که آنها از خویشان دارند، بطور ضمنی در همه واکنش های ارزشی آنان تجلی می کند. درصد افرادی که در جهان از نداشتن فرزند رنج می برند و مبتلا به بحران عزت نفس هستند قابل توجه است. این افراد کسانی هستند که تحمل تنهایی را ندارند، دائماً احساس یک نیاز توأم با فشار برای داشتن فرزند دارند، اعتماد به نفس خود را

29. ^۱ - Focus

30. ^۲ - Last, J.

۳۱. ^۳ -Lisen

۳۲. ^۴ -Blanton

۳۳. ^۵ -Hearn, L

در مقابل این وسوسه ذهنی که «دیگران درباره آنها چه فکر می‌کنند» از دست می‌دهند، و گاه و بیگاه احساس غم و اندوه و ناکامی و حیرت می‌کنند. هانسین^۱ و همکاران (۲۰۰۹) در پژوهشی دریافتند زنان بدون فرزند رضایت از زندگی و عزت نفس پایین تری دارند. برخی تحقیقات هم نشان داده است عزت نفس والدین بعد از تولد فرزندشان به صورت قابل توجهی افزایش می‌یابد (وینزیل^۲، ۲۰۲۱).

یافته‌های پژوهشی و مشاهدات بالینی حکایت از آن دارد که عدم حضور فرزند در محیط خانواده، یکی از عوامل ناپایداری در زندگی مشترک است (فروتن، ۱۳۹۲). فرزند، مخصوصاً فرزند خردسال به منزله پیوندی است بین مادر و پدر و از این رو بی‌فرزندگی و حتی کم‌فرزندگی باعث تزلزل خانواده می‌شود. در پژوهش‌هایی که به بررسی علل طلاق پرداخته شده، یکی از علل بارز آن نداشتن فرزند ذکر شده است. هر چند که ممکن است زوجین خود تصمیم به نداشتن فرزند گرفته باشند، و یا به دلیل وجود مشکلات ژنتیک و یا بیماری‌هایی که منجر به عدم باروری شده است، توان تولید نسل را نداشته باشند.

با توجه به نقش مثبت فرزند در استحکام و تداوم حیات خانواده، تصمیم به داشتن فرزند در برخی از فرهنگ‌ها رو به افزایش گذاشته است و حتی برخی از خانواده‌های بی‌فرزند اقدام به پذیرفتن فرزند خوانده می‌کنند. «پدر یا مادر خوانده اینترنتی» اصطلاحی است که در سالهای اخیر رواج یافته و برخی از پژوهش‌ها نشان داده است زنان و مردانی که ارتباط دائم و منظمی با فرزند خوانده‌هایشان از طریق فضای مجازی دارند، از شادابی و نشاط و سلامت روانی بیشتری برخوردارند (گویرتز^۳، ۲۰۰۹).

از دیگر مزایای داشتن فرزند، تحقق بخشیدن به امیدهای والدین در دوران سالمندی و پیری آنها است. تحقیقات نشان می‌دهد داشتن فرزند می‌تواند «امید به زندگانی» را در والدینی که دارای فرزند هستند، افزایش دهد. در خانواده‌های فاقد فرزند، معمولاً امید به زندگانی در زن و شوهر چندان چشمگیر نیست، و یا هنگامی که والدین فرزندان خود را به گونه‌ای تربیت نکرده‌اند که در آینده یار و یاور آنان باشند نیز میزان امید آنان به زندگی چندان زیاد نیست. بنابراین، اگر والدین بخواهند که فرزندانشان در آینده از ایشان دستگیری کنند و با آنان مهربان باشند (کریونفیلد، ۲۰۱۷، ص ۳۵۱). طبق آموزه‌های اسلامی والدین باید به

34. ^۱ - Hansen, T

35. ^۲ - Wenzel, M

36. ^۳ - Gewirtz, A

⁴ - Kreyenfeld, M., & Konietzka, D. (2017). *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (p. 367). Springer Nature.

تربیت اخلاقی فرزندان خویش توجه بیشتری نمایند و با آنان مهربان و صمیمی باشند. چنین فرزندانی می‌توانند در زندگی آینده والدین نقش آفرین باشند و در دوران کهولت و ناتوانی از آنان حمایت کنند. آنان که فاقد فرزند هستند، معمولاً دوران پیری را با حمایت کمتری پشت سر می‌گذارند و از احساس تنهایی، بیشتر رنج می‌برند و گاه از تصمیم قبلی خود مبنی بر نخواستن فرزند دستخوش احساس پشیمانی می‌شوند. البته در برخی موارد به خاطر فراهم نبودن شرایط لازم، والدین از داشتن فرزند محروم می‌شوند که در این صورت نیز در دوران کهولت احساس تنهایی خواهند کرد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم

۲. ابن شعبه حرانی، حسن (۱۴۰۴ق). تحف العقول، قم: جامعه مدرسین

۳. آزاد ارمکی، تقی، فاطمه مدیری و عارف وکیلی (۱۳۸۹) خانواده ایرانی، فروپاشی یا تغییرات بنیادی: با بررسی نقش آموزش عمومی / همگانی در بهبود وضع موجود. خانواده و پژوهش، سال هفتم، شماره ۱، ص ۶۳ تا ۸۵

۴. آقایاری، توکل؛ فرخی نگارستان، مینا؛ لطیفی مجره، سیده صدیقه (۱۳۹۵). فرزندآوری به مثابه مخاطره (مطالعه کیفی زمینه های کم فرزندگی در شهر تبریز) مجله مطالعات راهبردی زنان، شماره ۷۳، ص ۸ تا ۳۳

۵. بروجردی، حسین (۱۳۸۶). جامع احادیث الشیعه، تهران: انتشارات فرهنگ سبز

۶. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش

۱. پرسیان، ابراهیم؛ اسماعیلی، فرهاد (۱۳۹۴). بررسی عوامل مهم در استحکام خانواده از دیدگاه قرآن، مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین المللی پژوهشهای نوین در علوم انسانی، تهران ۳۸۰۸۳۸ <https://civilica.com/doc/380838>

۷. پروینیان، فریبا؛ رستمعلی زاده، ولی اله؛ حبیبی، رضا (۱۳۹۷). تاثیر سب زندگی امروزی زنان بر میزان فرزندآوری: مطالعه موردی شهر قزوین، فصلنامه علمی- پژوهشی زن و خانواده، شماره ۴، ص ۳۹ تا ۷۱

۸. ترکیان ولاشانی، صاحب جان؛ زمانی علویجه، فرشته؛ حیدری، زهرا؛ شوشتری مقدم، الهه (۱۳۹۸). فرزندآوری: عوامل سوق دهنده و بازدارنده. مجله پایش، شماره ۸۵، ص ۲۴۱ تا ۲۴۹

۹. چیل، دیوید (۱۳۸۸). خانواده ها در دنیای امروز، ترجمه: محمد مهدی لبیبی، تهران: شرکت نشر نقد افکار

۱۰. حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۸۹). مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران: انتشارات سمت

۱۱. حائری مهریزی، علی اصغر؛ طاووسی، محمود؛ صدیقی، ژیل؛ مطلق، محمداسماعیل؛ اسلامی، محمد؛ نقی زاده، فاطمه؛ منتظری، علی (۱۳۹۶). دلایل تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری در میان مردم شهری و روستایی ایران: یک مطالعه ملی. پایش. شماره ۳، ص ۱۴۳ تا ۱۸۱

۲. حمیدی فر، مهدی؛ کنعانی، محمدامین؛ عبادالهی چندانق، حمید (۱۳۹۶) نگاه بی فرزندان ارادی به فرزندآوری :

مطالعه‌های در شهر رشت. جامعه‌پژوهی فرهنگی، شماره ۳، ص ۲۷ تا ۵۴

۳. خبرگزاری تسنیم، ۲۷ آبان سال ۱۳۹۹

۴. خلیج آبادی، فریده؛ سرایی، حسن (۱۳۹۵). واکاوی شرایط زمینه ساز قصد و رفتار تک فرزندی در تهران، فصلنامه شورای اجتماعی - فرهنگی زنان و خانواده، شماره ۷۱، ص ۲۹ تا ۵۸
۵. رستگار خالد، امیر؛ محمدی، میثم؛ ریاحی، محمدناصر (۱۳۹۶). جهتگیری ارزشی زنان و کنترل باروری، مجله مطالعات راهبردی زنان، شماره ۷۵، ص ۷ تا ۳۱
۶. رضوی زاده، ندا؛ غفاریان، الهه؛ خالقی، آمنه (۱۳۹۴). زمینه های کم فرزندطلبی و تأخیر در فرزندآوری مورد مطالعه: زنان مشهد. مجله راهبرد فرهنگ، شماره ۸۹، ص ۱ تا ۱۳
۷. زکی، محمدعلی (۱۳۹۰). بررسی تحقیقات آسیبشناسی خانواده در ایران، دهه ۸۰ روند، الگوها و گرایشها، نشریه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، شماره ۱۸، ص ۷۱ تا ۱۰۶
۸. شاکری نژاد، قدرت الله؛ ساکی، مریم؛ جاروندی، فرزانه؛ حاجی نجف، سعیده (۱۳۹۵). بررسی دیدگاه زنان و مردان تک فرزند خوزستانی درباره فرزندآوری: یک پژوهش کیفی، دوماهنامه طلوع بهداشت یزد، شماره ۵، ص ۸۱ تا ۹۴
۹. شجاعی، جواد؛ یزدخواستی، بهجت (۱۳۹۶). مرور ساختارمند مطالعات کاهش باروری در دو دهه اخیر، مجله مطالعات راهبردی زنان، شماره ۷۵، ص ۱۳۷ تا ۱۵۹
۱۰. شجاعی، محمد صادق (۱۳۸۶). تقویت نظام خانواده و آسیب شناسی آن، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ص ۳۳۱ تا ۳۵۳
۱۱. شهولی، کیامرث؛ رضایی فر، سلطانمراد (۱۳۹۰). بررسی علل ناسازگاری و طلاق در خانواده های شهرستان ایزد، مجله جامعه پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۱، ص ۱۱۳ تا ۱۳۸
۱۲. صادقی، رسول؛ طریقتی تابش، راضیه (۱۳۹۶). بررسی تأثیر عوامل فرهنگی بر ترجیحات فرزندآوری جوانان در شهر تهران، نشریه مطالعات جمعیتی، شماره ۶، ص ۶۳ تا ۸۹
۱۳. طاووسی، محمود؛ اسماعیلی مطلق، محمد؛ اسلامی، محمد؛ حایری مهریزی، علی اصغر؛ هاشمی، اکرم؛ منتظری، علی (۱۳۹۵). فرزندآوری از دیدگاه شهروندان تهرانی: دلایل تمایل و عدم تمایل، نشریه پایش، ش ۶، ص ۶۶۳ تا ۶۶۸
۱۴. طاهری، عباس (۱۳۹۳). علل و پیامدهای فرهنگی رواج الگوی خانواده هسته ای در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، کاشان: دانشگاه کاشان
۱۵. عاملی، زین الدین (۱۴۱۰ق). الروضه البهیة، قم: انتشارات داوری
۱۶. عبداللهی، عادل؛ رحیمی، علی (۱۳۹۶). بر ساخت اجتماعی سیاستهای افزایش فرزندآوری و موانع پیشرو: مطالعه موردی کاربران اینترنتی. مجله مطالعات راهبردی زنان، شماره ۷۷، ص ۳۶ تا ۶۰
۱۷. علوی نژاد، سید حیدر (۱۳۸۶). عوامل استحکام خانواده در قرآن، مجله پژوهشهای قرآنی، ش ۴۹ و ۵۰، ص ۱۱۲ تا ۱۲۹
۱۸. علیثی، محمد ولی (۱۳۹۴). نقش جمعیت و سیاست های جمعیتی در استحکام ساختار دورنی قدرت نظام جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه آفاق امنیت، شماره ۲۸، ص ۱۰۷ تا ۱۳۳
۱۹. فروتن، یعقوب (۱۳۹۲). چالشهای خانواده معاصر و نوگرایی با تاکید بر طلاق در فرایند گذار جمعیتی، مجله مسائل اجتماعی ایران، ش ۲، ص ۱۰۵ تا ۱۲۹
۲۰. قاسمی، صالح (۱۳۹۷). بازخوانی تاثیر متقابل کاهش نرخ فرزندآوری بر افزایش نرخ طلاق در ایران، دو فصلنامه مطالعات اسلامی آسیب های اجتماعی، شماره ۱، ص ۷۹ تا ۱۱۰
۲۱. قمی، عباس (۱۴۱۴ق). سفینه البحار، قم: انتشارات اسوه

۲۲. قهفرخی، مهری (۱۳۸۸). تنها زیستی در ایران برحسب تفاوت‌های سنی و جنسیتی، نشریه پایش، ش ۴، ص ۳۵۷ تا ۳۶۷
۲۳. کانفیلد، جک. (۱۳۸۲). غذای روح برای والدین، ترجمه: بردباری و چینی، تهران: انتشارات پیکان
۲۴. گلدنبرگ، ایرنه؛ گلدنبرگ، هربرت (۱۳۸۸). خانواده درمانی، ترجمه: حمید رضا حسین شاهی برواتی، تهران: نشر روان
۲۵. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفا
۲۶. مشفق، محمود؛ غریب عشقی، سارا (۱۳۹۰). تحلیلی بر رابطه ارزش
۲۷. منتظری، علی (۱۳۹۵) بررسی میزان تمایل به فرزندآوری و عوامل مرتبط با آن از نگاه مردم شهری و روستایی ایران، پژوهشکده علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی معاونت پژوهش و فناوری

1. Bernardi, L., & Keim, S. (2017). Childless at Age 30: A Qualitative Study of the Life Course Plans of Working Women in East and West Germany. In *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (pp. 253-267). Springer, Cham.
2. Cancian, M., & Reed, D. (2021). 2 Changes in Family Structure: Implications for Poverty and Related Policy. In *Understanding poverty* (pp. 69-96). Harvard University Press.
3. Correll, L. (2010). Anrufungen zur Mutterschaft. Eine wissenschaftliche Untersuchung von Kinderlosigkeit [Calls for motherhood. A scientific study of childlessness]. Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot
4. Focus. (2013). Kinderlose Sozialschmarotzer oder Betreuungsgeld kassierende Muttis. Wer ist egoistischer? [Childless or mothers receiving child care benefits: Who is more egoistic?]. Focus Online
5. Furnham, A., & Cheng, H. (2000). Perceived parental behaviour, self-esteem and happiness. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 35(10), 463-470.
6. Gewirtz, A. H., DeGarmo, D. S., Plowman, E. J., August, G., & Realmuto, G. (2009). Parenting, parental mental health, and child functioning in families residing in supportive housing. *American journal of orthopsychiatry*, 79(3), 336-347.
7. Gillespie, R. (2003). Childfree and feminine: Understanding the gender identity of voluntarily individualistic and ego-centric society. *Gender & Society*, 17, 122-136
8. Hansen, T., Slagsvold, B., & Moum, T. (2009). Childlessness and psychological well-being in midlife and old age: An examination of parental status effects across a range of outcomes. *Social indicators research*, 94(2), 343-362.
9. Kavanaugh, M. L., Kost, K., Frohwirth, L., Maddow-Zimet, I., & Gor, V. (2017). Parents' experience of unintended childbearing: A qualitative study of factors that mitigate or exacerbate effects. *Social science & medicine*, 174, 133-141.
10. Kreyenfeld, M., & Konietzka, D. (2017). Analyzing childlessness. In *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 3-15). Springer, Cham.
11. Kreyenfeld, M., & Konietzka, D. (2017). Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences (p. 367). Springer Nature.
12. Last, J. V. (2013). What to expect when no one's expecting: America's coming demographic disaster. New York: Encounter Books
13. Logan, C., Holcombe, E., Manlove, J., & Ryan, S. (2007). The consequences of unintended childbearing. Washington, DC: Child Trends and National Campaign to Prevent Teen Pregnancy, 28, 142-151.
14. MacKenzie, N. G. (2020). Family and business during the industrial revolution. *Business History*, 62(4), 712-713

15. Maxwell, J. W., & Montgomery, J. E. (1969). Societal pressure toward early parenthood. *Family Coordinator*, 340-344.
16. McArdle, P. F., Pollin, T. I., O'Connell, J. R., Sorkin, J. D., Agarwala, R., Schäffer, A. A., ... & Mitchell, B. D. (2006). Does having children extend life span? A genealogical study of parity and longevity in the Amish. *The Journals of Gerontology Series A: Biological Sciences and Medical Sciences*, 61(2), 190-195.
17. Milkie, M. A., Bierman, A., & Schieman, S. (2008). How adult children influence older parents' mental health: Integrating stress-process and life-course perspectives. *Social Psychology Quarterly*, 71(1), 86-105.
18. Miller, W. B., & Pasta, D. J. (1995). How does childbearing affect fertility motivations and desires?. *Social Biology*, 42(3-4), 185-198.
19. Peterson, H. (2015, November). Fifty shades of freedom. Voluntary childlessness as women's ultimate liberation. In *Women's studies international forum* (Vol. 53, pp. 182-191). Pergamon.
20. Pezzin, L. E., Pollak, R. A., & Schone, B. S. (2007). Efficiency in family bargaining: Living arrangements and caregiving decisions of adult children and disabled elderly parents. *CESifo Economic Studies*, 53(1), 69-96.
21. Rasak, B., & Oladipo, P. (2017). childlessness and its socio-cultural implication on married couples within some selected Yoruba communities in South-West Nigeria. *International Journal of Innovative Social Sciences & Humanities Research*, 5(1), 42-54.
22. Sears, W. (1991). *Keys to becoming a father*. Barrons Educational Series Incorporated.
23. Shavit, U. (2017). Raising Salafi children in the West. *Islam and Christian–Muslim Relations*, 28(3), 333-354.
24. Sherwin, E. L. (1998). The Limits of Feminism. *J. Contemp. Legal Issues*, 9, 249.
25. Siegel, H. (2013). Why the choice to be childless is bad for America. *Newsweek* (2/19/13) <http://europe.newsweek.com/why-choice-be-childless-bad-america-63335?rm=eu>. Accessed 15 Jan 2016.
26. Wenzel, M., Staab, D., Rowland, Z., & van Scheppingen, M. A. (2021). Relationship satisfaction can help to maintain the positive effect of childbirth on parental self-esteem. *Social Psychological and Personality Science*, 1948550620971532.

